

Látszik-e még a harmadik út?*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.1.10>

A Palgrave Macmillan kiadásában a *Marx, Engels, and Marxisms* könyvsorozat részeként 2023-ban jelent meg a Bartha Eszter, Krausz Tamás és Mezei Bálint által szerkesztett *State Socialism in Eastern Europe. History, Theory and Anti-capitalist Alternatives* (Államszocializmus Kelet-Európában. Történelem, elmélet és antikapitalista alternatívák) című angol nyelvű kötet. A sorozat azt a célt tűzte ki célul, hogy egyrészt kritikai kiadásban jelentesse meg a marxi és engelsi életmű köteteit, másrészt bemutassa a 19. és 20. századi marxista hagyományokat, gondolkodókat, és az olyan műveket, amelyek a jelen problémáit marxista keretrendszerben vizsgálják.

Problémát pedig nem nehéz találni a világunkat sújtó ökológiai válságtól a társadalmakat szétszakító egyenlőtlenségekig. A gazdasági háttér mindehhez a kapitalizmus, amely a természeti és társadalmi erőforrások kizsákmányolására ösztönöz, elmélyíti az egyenlőtlenséget, válságot válságra halmoz. A kapitalizmuskritikus gondolatok mindig visszatérhetnek a marxi örökséghez, hogy abból tanuljanak, inspirálódjanak, hogy lehessen arról gondolkodni, hogyan lehet aláásni, lebontani és meghaladni a kapitalizmust.¹

A tanulmánykötet alkotói az *Eszmélet* folyóirat szerkesztői, szerzői, akik antikapitalista, kapitalizmuskritikus pozícióból

* Eszter BARTHA–Tamás KRAUSZ–Bálint MEZEI (Eds.): *State Socialism in Eastern Europe. History, Theory and Anti-capitalist Alternatives*. Palgrave Macmillan, Cham, 2023. 356 pp. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-031-22504-8>

szólalnak meg, ez meghatározza a kötet elméleti-szemléleti keretét is. A lap 1989-es alapítása óta arra törekszik, hogy lehetőséget teremtsen a rendszerkritikus eszmék megvitatására és összekapcsolja a különböző baloldali gondolkodókat. Ez a törekvés a tanulmánykötetre is jellemző. Nemcsak nyugat- és kelet-európai kutatók szerepelnek együtt a kötetben, de különböző generációk is. Az idősebb generáció tagjai az *Eszmélet* alapításától arra törekedtek, hogy megőrizték a kelet-európai marxista reneszánsz által az 1960-as években létrehozott hagyományt, illetve továbbfejlesszék és közvetítsék azt a magyar közvélemény számára.

A budapesti iskolához, Lukács Györgyhez fűződő marxista reneszánsz gondolkodói a sztálinista diktatúrát bírálták, és arról gondolkoztak, hogyan hozható létre a harmadik út, a tertium datur, vagyis hogyan lehet demokratizálni a szocializmust a kapitalizmus visszaállítása nélkül. Mivel az államszocialista rezsimiek magukat a marxista örökség kizárólagos értelmezőinek tartották, elfogyott a levegő azok körül, akik erről másképpen gondolkoztak: marginalizálták vagy elüldözték őket. A kapitalizmus kritikája helyett a piac bevezetése mellett érveltek a reformkommunisták. Ebbe az irányba tett lépéseket az 1968-as új gazdasági mechanizmus, amely megteremtette a gulyáskommunizmus gazdasági alapjait. A reform hatása a hetvenes évek „konzervatív felfordulata” ellenére is tovább tudott gyűrűzni más társadalmi alrendszerekbe, így és a nyolcvanas években már az tűnt gyanúsnak és reformellenesnek, aki a piacot, a kapitalizmust kritizálta (10.).

A rendszerváltás idején a közép-európai értelmiséget már nem a marxista reneszánsz gondolata kötötte le, hanem a különböző polgárosodáselméletek. Csak baloldali akadémikusok és aktivisták kis csoportja gondolkodott továbbra is a harmadik útban, de hiába kampányoltak a dolgozói tulajdon megvalósításáért, a privatizáció megfékezéséért, ez az alternatíva idejétműltnak tűnt. Az új politikai és gazdasági elit a szocializmusból a kapitalizmusba való neoliberális átmenetet támogatta. Kívülről a nyugati

¹ ÉBER Márk Áron: Mit kezdjünk az egyenlőtlenségekkel? In: FÖLDES György–ANTAL Attila (szerk.): *Igazságosság, demokrácia, fenntarthatóság*. Társadalomelméleti esszék. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 140–157.

országok is elleneztek az antikapitalista megoldásokat, de belül sem volt meg a támogatottságuk: a harmadik út társadalmi bázisa a munkásosztály lett volna, de ők nem akartak részt venni egy újabb szocialista kísérletben (11.). Az általános várakozás az volt, hogy rövid időn belül el lehet érni a nyugati életszínvonalat, és az efölött érzett eufória feledtette azt, hogy az államszocialista rendszer társadalmi vívmányai, a foglalkoztatottság és az olyan szociális eredmények, mint az ingyenes oktatás és egészségügy, nem magától értetődőek.

A gyors felzárkózás elképzelésének ideológiai hátterét a tranzitológia elmélete biztosította, amely Kelet-Európában sokáig domináns szerepet játszott a rendszerváltás értelmezésében. Eszerint a neoliberais reformok gyors gazdasági átalakulást hoznak, és az ezzel járó esetleges károkat, veszteségeket elfeledteti majd az átalakulás utáni gazdasági fellendülés, általános jólét. A rendszerváltás értelmezésének másik elmélete a totalitárius elmélet, amely lényegi azonosságot feltételez a fasizmus és a kommunizmus között a kormányzás formája és a politikai intézményrendszer alapján. Az elmélet a második világháború után az Egyesült Államokból indult, és jól szolgálta a hidegháborús logikát. A rendszerváltáskor pedig legitimációs ideológiaként tért vissza, ugyanis a liberális és nacionalista politikai elitiek is a kommunista múlttal szemben határozták meg magukat, így az vált a közös ponttá, hogy elítélik az államszocialista múlt bűntetteit (5.). Vagyis az államszocializmus ebben az értelmezésben egy diktatórikus rendszer, amelytől Kelet-Európa megszabadult, ezért nem is érdemel több figyelmet, legfeljebb csak a bűnbak szerepét töltheti be.² Az államszocializmus démonizálása is hozzájárult ahhoz, hogy minden, ami a marxizmushoz kötődik, gyanússá vált, és összemosódott a marxista gondolat, a marxista történelemfelfogás és az államszocializmust legitimáló ideológia, a marxizmus–leninizmus.

² BARTHA Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztszocializmus”? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: KRAUSZ Tamás–MITROVICS Miklós–ZAHORÁN Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 23–45.

A tranzitológia és a totalitárius elmélet vilásképe dichotomikus, külön rendszerként tételezi fel a kapitalizmust és a szocializmust. Ez a nézőpont hagyományosan uralja a Kelet-Európáról folyó diskurzust, elég csak Szűcs Jenő 1983-ban megjelent nagy hatású tanulmányára gondolni, ahol szintén úgy szerepel a régió, mint átmenet Nyugat és Kelet között.³ Az alapvető kérdés az, hogy miért más Kelet-Európa fejlődése, mint a Nyugaté? Másképpen alakult volna a régió sorsa akkor, ha nem kerül a szovjet blokkba? Mennyiben az államszocialista időszak az oka annak a sajátosságnak, amit nevezhetünk megkésett modernizációnak, gazdasági elmaradottságnak vagy a modern világgazdaságban betöltött félperiferiális helyzetnek? Vajon csak leszakadt a kapitalista Nyugattól, amikor a szovjet érdekszférába került? Hiszen Kelet-Európában a szocializmus nem szerves fejlődés eredménye, azt a második világháborús vereség és a vasfüggöny létrejötte kényszerítette ki. De a kapitalizmus sem organikusan fejlődött a régióban, hanem azt elkerülhetetlenül vonta maga után a gazdaságilag fejlettebb államokkal való érintkezés.⁴ Ezek az államok pedig olyan referenciapontot jelentettek, amelyhez képest a kelet-európai országuk saját fejlettségüket mérték, és amit megpróbáltak utolérni.

A tranzitológia és a totalitárius elmélet is egymástól elkülönülő rendszereknek tekinti a szocializmust és a kapitalizmust. A világrendszer-elmélet rendszerváltás-értelmezése ezzel szemben azt állítja, hogy Kelet-Európa nem azért nem fejlődik úgy, mint a nyugati országok, mert nem sikerült jól átültetni a kapitalizmust. A félperiferiális helyzet a kapitalista világrend logikájából következik, az „államszocializmus pedig alternatív kísérletként értelmezhető egy más világrend kialakítására vagy legalábbis a felzárkózásra”.⁵ A félperiferiális helyzet tehát nem az államszocializmussal alakult ki, hanem évszázadokon keresztül húzódo dinamikák összjátékaként. A tanulmánykötet szerzői is ezt az

³ SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

⁴ BARTHA Eszter: Korszerűtlen elmélkedések? *Múltunk*, 2023/3. 202–219. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.8>

⁵ BARTHA Eszter: *Átmenet, átalakulás vagy „posztoszocializmus”? I. m. 42.*

értelmezést osztják, vállalt célkitűzésük, hogy a marxista reneszánsz szellemi örökségére építve megmutassák, hogy az államszocializmus és a rendszerváltás is értelmezhető a marxista történelemfelfogásban.

A kötet tanulmányai három időszakot tárgyalnak: az államszocializmusét, a rendszerváltását és a rendszerváltás utáni időszakot. A negyedik rész záró esszéi pedig kritikusan vizsgálják az antikapitalista alternatívák megvalósíthatóságát.

Az államszocialista időszakot áttekintő esszék kiindulópontja, hogy az egyes államoknak volt bizonyos mozgásterük a keleti blokkon belül (éppen ez tette lehetővé a magyarországi „gulyás-kommunizmus” megvalósítását), és a geopolitikai dimenzió túl az egyes korszakokat is megkülönböztetve érdemes elemezni a „megvalósuló szocializmusokat” (12.). Az első két esszé a világrendszer-elméletet alapul véve amellet érvel, hogy Magyarország integrációja a kapitalista világ gazdaságba jóval az államszocializmus tényleges összeomlása előtt megkezdődött, és ebben jelentős szerepet játszott a nyugati ideológiai és technológiai transzfer.

Geröcs Tamás és Pinkasz András esszéje (*The Interdependence of Socialist Hungary's External and Internal Balances. The Bridge Model and the Consolidation of the Kádár Era* – A szocialista Magyarország külső és belső egyensúlyának kölcsönös függősége. A hidmodell és a Kádár-korszak konszolidációja) a függő fejlődés elméleti modelljét felhasználva azt vizsgálja, hogyan befolyásolták egymást az államszocializmusban Magyarország belső társadalmi folyamatai és a külső világ gazdasági integrációja. A szerzők fő állítása, hogy a nemzetközi gazdasági rendszerben Magyarország hídszerepet töltött be: a külkereskedelmi szakosodás jegyében Nyugat felé a szovjet kőolajat exportálta, cserébe pedig a technológiai fejlődéséhez elengedhetetlen tőkeimport érkezett. A specializálódás jellemző a szocialista országokra, azonban a magyar hidmodell sajátossága, hogy a kádári kompromisszum belső társadalmi egyensúlyára épült, amely igyekezett kiegyenlíteni a mezőgazdasági és ipari ágazatok erőviszonyait.

Antal Attila elemzése (*The Neoliberalism as a Legal Project in State Socialist Hungary* – A neoliberalizmus mint jogi projekt az államszocialista Magyarországon) azt mutatja be, hogy a magyar

jogrendszer átalakítása hogyan teremtette meg az utat a neoliberalizmus eszméjének, hogyan fonódott egybe a neoliberalizmus jogi és politikai projektje. A jogrendszer átalakítása egyrészt lehetővé tette a globális kapitalista rendszerbe történő szorosabb betagozódást, másrészt előkészítette a terepet a rendszerváltásnak oly módon, hogy ellehetetlenítette az antikapitalista törekvéseket. Éppen ezért a gazdasági rendszerváltás előbb valósult meg, mint ahogy a politikai rendszerváltás demokratikus, alkotmányos elemei megszilárdultak volna. Antal tehát amellett érvel, hogy a jogrendszer átalakításának elengedhetetlen szerepe volt a neoliberalizmus politikai és gazdasági hegemoniájának kiépülésében.

Az államszocializmust vizsgáló rész másik két elemzése a munkásnők helyzetét elemzi. Susan Zimmermann esszéje (*Dance Around a „Sacred Cow”. Women’s Night Work and the Gender Politics of the Mass Worker in State-Socialist Hungary and Internationally* – Tánc a „szent tehén” körül. A nők éjszakai munkája és a tömegmunkás nemi politikája az államszocialista Magyarországon és nemzetközi viszonylatban) a magyar nők éjszakai műszakjának szabályozását elemzi. A Nyugathoz történő felzárkózási stratégia egyik pillére az iparosítás volt, a könnyűipar pedig olyan nyereségesen termelt, hogy képes volt a hatvanas évek végéig a nehézipari beruházásokat is finanszírozni. Éppen a textiliparban növekedett a leglátványosabban a női (főként alacsony képzettségű) munkavállalók aránya. Az olajválság következtében azonban romlottak a nemzetközi piaci kondíciók, ezért a textiliparra még nagyobb nyomás nehezedett. A termelékenység mellett a termelési eszközök maximális kihasználásával lehetett javítani, ezt pedig az tette lehetővé, hogy a nők egyre nagyobb arányban dolgoztak éjszakai műszakban, megszegve Magyarország nemzetközi munkajogi kötelezettségeit. Zimmermann annak az átfogó elemzését adja, hogy hogyan alakult a női munkavállalók éjszakai műszakját lehetővé tevő vagy korlátozó szabályozás az új gazdasági mechanizmus előtt és után, mi határozta meg a nemzetközi és hazai szereplők mozgásterét, rávilágítva a magyar államszocialista gender-rezsimet alakító tényezők viszonyainak komplexitására.

Bartha Eszter tanulmánya (*Emancipated or Excluded? Women Workers and the Gender Regime in State Socialist Hungary* – Emancipált vagy kirekesztett? A női munkavállalók és a nemek közötti egyenlőség rendszere az államszocialista Magyarországon) a hetvenes években munkásnőkkel készített életinterjúkat és az azokhoz kapcsolódó kutatói feljegyzéseket elemzi. A korabeli magyar munkáskutatásokban az osztály fogalma elhomályosította a nemi különbségeket, így a munkásnők nemükből fakadó problémái nem kaptak figyelmet a tudományos diskurzusban. A szerző bemutatja, hogy a munkásnők hogyan internalizálták a patriarchális nemi szerepeket, hogyan konstruálták meg saját társadalmi valóságukat, és milyen stratégiát tudtak alkalmazni a patriarchális, konzervatív nemi hierarchia korlátaival. Az állami ideológia egyik alapállítása az volt, hogy a nők emancipációja megvalósult – az interjúalanyok tapasztalataiban ez nem igazolták vissza. A kutatók, akik az állami ideológia munkásképének számos aspektusát kritizálták, érzéketlenek maradtak a férfi és női munkások között fennálló anyagi, társadalmi és kulturális egyenlőtlenségekre, vagyis a gender-rezsim által termelt különbségekre.

A kötet következő nagyobb egysége az államszocializmus összeomlásának körülményeivel és következményeivel foglalkozik. Krausz Tamás írása (*System Change and Property Relations. On Perestroika's Historical Experiences* – Rendszerváltás és tulajdonviszonyok. A peresztrojka történelmi tapasztalatairól) a peresztrojka végén a szovjet vezetésen belüli belső vitákat és politikai küzdelmeket elemzi. A nőmenklatúra gondolkodásmódjának és habitusának leírásával érthetővé válik, hogy többségük miért érezte veszélyben politikai hatalmát, és ennek következtében miért támogatták az állami tulajdon magántulajdonná való átalakítását, amely végül kizárta az államszocializmus baloldali reformjának lehetőségét. Az elemzés marxista keretben a tulajdonviszonyokra összpontosít: az állami tulajdon privatizációját olyan kisajátításként írja le, ami közvetlenül vezetett az oroszországi oligarchikus kapitalizmushoz.

Chris Hann esettanulmánya (*The Rise and Fall of Red Halas, 1944–2019* – Vörös Halas felemelkedése és bukása, 1944–2019)

Kiskunhalas társadalmi folyamatait vizsgálja a második világháborútól az államszocializmuson és a rendszerváltáson keresztül az illiberális demokrácia jelenéig. A szerző Polányi Károly *A nagy átalakulás* című munkájának elméleti keretét használja az elemzéséhez. Polányi a piac és az azt befolyásoló közösségi kontroll kapcsolatának változásával, a gazdaság és társadalom közötti mozgásával magyarázza a társadalomfejlődés egyes szakaszait. Ebben az olvasatban az államszocializmus a piac visszaszorításával a gazdaságot ismét beágyazta a társadalmi keretbe, de a neoliberalis kapitalista átalakulás következtében a gazdaság ismét „elszabadult”. Az illiberális fordulat így a globális kapitalizmussal szembeni populistá ellenmozgalomként, beágyazódási kísérletként értelmezhető.

Az emlékezetpolitikával, azon belül pedig az államszocializmus hivatalos narratívájával és annak alakulásával foglalkozik a harmadik rész. Slávka Otčenášová és Mezei Bálint a szlovák és magyar történelemkönyveket vizsgálva arra a megállapításra jutnak, hogy a tankönyvekben megjelenő hivatalos narratíva a totalitárius elméletet alapul véve kriminalizálja az államszocializmus történetét, hajlik arra, hogy a sztálinizmus időszakára jellemző eseményekkel írja le a teljes államszocialista korszakot. Szlovákia esetében a neoliberalis kapitalizmus térnyerése és az állam megszületése egybeesik, a legitimáló narratíva pedig a szlovák nép múltbeli áldozati szerepére épít: a szlovák történelem a szomszédos népek elnyomásának, kizsákmányolásának története. Slávka Otčenášová (*Imagining State Socialism in Slovakia After 1989. Public Discourse and History Education Practices* – Az államszocializmus elképzelése Szlovákiában 1989 után. Nyilvános diskurzus és történelemoktatási gyakorlatok) elemzése szerint ebbe a narratívába kiválóan illeszkedik, hogy az államszocializmus az elnyomás egy olyan újabb formája volt, amely a szlovák néptől megtagadta az önálló államiságot. Magyarországon – Szlovákiával ellentétben – a rendszerváltástól 2010-ig lehetőség volt a liberális, baloldali és jobboldali múltértelmezés közötti konszenzuskeresésre. Ahogy Mezei Bálint bemutatja (*Between Goulash Communism and Dictatorship. The Image of Hungarian State Socialism in Secondary School*

Textbooks – Gulyáskommunizmus és diktatúra között. A magyar államszocializmus képe a középiskolai tankönyvekben), a narratívák sokszínűsége eltűnőben van a tankönyvpiac fokozatos monopolizálódása miatt.

A záróesszék marxista történelmi megközelítéssel tárgyalják az államszocializmus kelet-európai történetét. Wiener György (*The Socialist Transition in the Materialist View of History and the State Socialist Systems* – A szocialista átmenet a materialista történelemszemléletben és az államszocialista rendszerek) azt mutatja be, hogy a régió rendszerváltásai nem cáfolták, hanem paradox módon éppen bizonyították a materialista történelemszemlélet érvényességét. A „megvalósult” szocializmusok természetét illető vitában a szerző amellett érvel, hogy a magántőke és a tőkeviszonyok megszüntetése miatt a rendszert nem lehet államkapitalizmusként definiálni. A rendszert államszocializmusként azonosítja (ahogy a tanulmánykötet is), amely gazdasági és politikai reformok által nem tudta mélyrehatóan befolyásolni a társadalom hierarchikus berendezkedését. Szigeti Péter esszéje (*State Socialist Experiments—Historical Lessons* – Állami szocialista kísérletek – történelmi tanulságok) az államszocializmus korszakainak hibáiból von le tanulságokat, amikre építve megfogalmazza a dialektikus demokrácia koncepcióját, az új szocialista kormányzás lehetőségét.

Az ismertetőből is kitűnik, hogy a kötet tanulmányai témájukban szerteágazóak, módszerükben sokfélék, éppen ezért nem tudnak teljes képet vázolni a korszakról, annak örökségéről. Területileg is (érthető módon) Magyarország marad fókuszban, ami a szocialista blokk országai közül a gazdasági reformmal, viszonylagos árubőséggel, nyitottabb kulturális és tudományos életével, illetve nyilvánosságával jellemezhető „magyar modell” eredményeivel vívott ki Nyugaton elismerést. 2010 után azonban a nemzetközi sajtó leginkább azzal kapcsolatban emlegeti, hogy az illiberális politikai projekt hogyan sérti meg a demokratikus szabályokat, hogyan építi le a demokrácia intézményeit. A tanulmánykötet egyik fő célkitűzése, hogy bekapcsolódjon abba a diskurzusba, amely a kelet-európai szocializmust értékeli, igyekszik feltárni, hogy mi romlott el a „megvalósult” szocializmusban, mi

vezetett a bukásához, és milyen tanulságokat lehet levonni a sikertelen kísérletből (2–3.). Értelmezi a neoliberais fordulatot, a jelen illiberális demokráciáját, és a jövő tennivalóiról is gondolkodik.

A rendszerváltás idején a harmadik út politikai programja megbukott, és ez világszinten gyengítette a baloldalt. Úgy tűnt, hogy az államszocialista rendszerek bukása után a szocializmus gondolatának befellegzett, legalábbis Európának ebben a szegletében. Azonban, ahogy Rainer M. János megállapítja: „A szocializmus gondolata, minden látszat, várakozás és a magabiztos állítások ellenére, nem halt meg a szovjet típusú rendszer válságával, de még felszámolódásával sem. Amikor a nyolcvanas években Kelet-Közép-Európában a szocializmus lassanként eltűnt a jövőről való gondolkodásból, Nyugaton kivitelezhető szocializmusban gondolkodtak.”⁶ A rendszerváltás nem jelenti a marxista gondolat érvényességének végét, ahogy arra a kötet is rámutat. Az államszocializmus alakulása, bukása és a rendszerváltás is jól értelmezhető a marxi keretrendszerben, az elemzésekből levonható tanulságok pedig a baloldal számára is tanulságosak, és kapaszkodót nyújtanak a kapitalizmus alternatívájának keresésében.

Pauló Edit

⁶RAINER M. JÁNOS: *Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.* Osiris Könyvkiadó, Budapest, 2023. 253.